Archeologie českých zemí

pozdní středověk, novověk

7. Město jako politicko-ekonomické centrum v krajině

(městský velkostatek, dvory)

- **Patrimoniální (vrchnostenská) správa:**

- **Dominium (panství)** – pozemkový majetek (statek) zapsaný v zemských deskách
  - půda: a) panská (tzv. dominikál) – statky: královské, šlechtické, církevní, městské
    - b) poddanská (tzv. rustikál) – statky selské (grunty): na pronajímané vrchnostenské půdě
      - neosedlí, svobodníci, podruzi, podsedci (drobní držitelé půdy)
  - vlastník: správní a rozhodovací (soudní) pravomoc nad půdou a poddanými

- **Velkostatek** – hospodářsko-správní celek panství s rozlohou větší než 100 ha zemědělské půdy
  - **1781:** po zrušení poddanství označoval hospodářskou jednotku (Josef II.)
  - v jejich rámci budovány hospodářské dvory: šlechtické, církevní, městské: výrazné dominanty v krajině
  - prameny: písemné, ikonografické, archeologické (povrchové sběry, geodeticko-topografické průzkumy)

Dvůr – komplex obytných a hospodářských stavení (domů, stodol a chlévů) s různě rozsáhlou zemědělskou půdou
– výměra se pohybovala většinou v rozmezí 1 až 6 popluží

Popluží – (lat. alatrum, aratura): zemědělská plocha (polnosti) náležící ke statku (gruntu) obdělaná spřežením se dvěma koňmi a jedním pluhem (nebyla přesně určena)

Poplužní dvůr – (lat. praedium, něm. Meierhof): historické označení panského dvora o rozloze 1 – 2 popluží tj. 2 a více lánů (Rostislav Nový 1971, 407).

Poplužní dvůr Staré Kestřany v nivě Blanice (panství Protivín).

Dvůr (Hof, curia)

- **Funkce** – sídelní, správní a hospodářské využití: komplexy budov k agrární i neagrární výrobě v rámci panství

- **Šlechtické** – hlavní centrum panství se sídlem vrchnosti. a) **rezidenční:** dvůr je sídlem majitele
  b) **sídelně-hospodářské:** zázemí je využíváno jako součást sídla
  c) **podnikatelské:** zdroj renty Z podnikání ve vlastní režii i dočasné sídlo)

- **Měšťanské** – dvory zkoumány v 50. až 70. letech min. stol. (František Graus, Rostislav Nový, Alois Míka aj.)
  - zakládány u větších měst s řemeslnicko-obchodnickou vrstvou: Praha, Kutná Hora, Klatovy, Brno
  - hospodářské využití venkovského zázemí města, kde platilo městské právo ((předměstí, přilehlé vsi a dvory)
  - svobodné deskové statky, jejichž vlastnická práva náležela městské obci (nešlo o soukromé venkovské statky měšťanů)
  - města královská (panovník), města komorní (spravována královskou komorou), města poddanská

- **Církevní** – klášterní velkostatky (grangie/dvory): zakládaly kláštery, kapituly, fary, rytířské řády, špitály
  - od 11. stol.: hospodářské jednotky zajišťující zásobování potravinami nebo finanční příjmy
  - 14./15. stol.: přestavba dvorů Plaského kláštera na rychty
  - klášterní dvory buď zanikly již ve středověku nebo byly v novověku přestavovány či pronajímány

- **Šlechtické – a) ekonomicko-správní hledisko:**

do 15./16 stol.: feudální velkostatek – lat. feudum = léno: renta: poplatek za pronájem půdy (sv. Jiří a sv. Havel)

od 16 stol.: režijní velkostatek – podnikání na vlastní náklady s využitím roboty

– příjmy: rybníkářství, chov ovcí, pivovarnictví, těžba dřeva, aj.

– **kancelář s úřednickým aparátem:** na velkých panstvích u dvoru feudála:

hejtman (správce) – dohled nad hospodářstvím, zástupce vrchnosti

písař – důchodní (peněžní záležitosti), mlýnský apod.

dráb, hlídač – policejně soudní orgán (původně zbrojnoši)

odborné síly – sládek, porybný, mlynář, ovčák, hajný, zahradník

řemeslníci – cihlář, vápeník, kolář, kovář, kuchař, řezník

sirotci – zdroj pracovní síly, přednostní práce na statku

– **čeleď v poplužních dvorech:** šafář (colón) – vedl hospodářství

šafářka – péče o dobytek a drůbež

děvečky a pacholci – hovězí dobytek a koně

pasáci, pohůnci, husopasky

– **venkovská samospráva:** rychtář (organizování robot)

Barokní symetricky obestavěný hospodářský dvůr ve Stanovicích u Kuksu na Královéhradecku (18. a 19. stol.).
(obytný dům, přípravna krmiv, chlév, kolna, stodola špýchar a ohradní zeď).

- **Šlechta – b) společensko-kulturní hledisko:**
  - **šlechtické dvory:** společenství obklopující feudála – rodina, dvořané (úředníci), služebnictvo
  - rezidence (rodová sídla) s dostatečnými prostorami pro větší počet lidí
  - velikost sídla a prestižní vybavení interiérů záležely na majetkovém zajištění
  - místa setkávání (křtiny, svatby, pohřby, lovecké výpravy)
  - navazování společenských kontaktů a šíření kulturních návyků (královský dvůr, cizina)
  - vzdělání: společenské chování, jazykové znalosti, vojenský výcvik
  - renesanční životní styl: architektura, inventář, móda, luxusní zboží (látky, šperky, potraviny)

    1490 – 1550: transformace rytířských tradic v renesanční kulturu

    1550 – 1583: potlačení stavovského povstání (1547)

    přesídlení královského dvora do Prahy
  - **c) nábožensko-politické hledisko:**
    - přenášení názorových a konfesních norem v rámci generací
    - šíření reformačních náboženských směrů (protestantismus)
    - politická orientace v rámci stavovských uskupení: kariéra, výhodné sňatky
    - vlivné postavení (zemské úřady, císařský dvůr), diplomacie
    - aristokratické dvory: orientace na zemské či nadnárodní úrovni (školy v cizině)

- **Robota** – **do 15/16. stol.:** renta v úkonech: hospodářství na vrchnostenské půdě; cca 20 dnů/rok
  urbáře: pozemkové knihy s rozsahem povinností
  počet dnů nebyl v zemském právu přesně kodifikován

  – **16/17. stol.:** utužení poddanství kvůli chybějící pracovní síle (dříve tzv. druhé nevolnictví)
  zhoršení právního postavení poddaných: omezení pohybu a připoutání k půdě

  a) robota potažní – bohatí sedláci: koňský nebo volský povoz, případně za sebe pacholka
  b) robota pěší – chalupníci bez většího pozemku

  – rozsah: od rozbřesku do soumraku (2 hod. poledne), 3 dny v týdnu
  – náplň: veškeré polní práce od orby po sklizeň (při sklizni i více)
  opravy budov, cest a mostů, dřevo, lov, rybníky
  přepravy nákladů: převoz 24 beček/60 km nebo 1000 cihel/3 km: 24 robotních dnů
  tkaní látek: předení z dodaného materiálu (1 až 3 klubka příze do roka)

  – námezdní práce: byla-li navíc, byla placená: 7 krejcarů pro pěší, 21 krejcarů za potah
  mlácení obilí, řemeslné práce

- **1581 – biskupské panství Hukvaldy: soupis robotních povinností podle vesnic:**

  – dvůr zámkový: 232 čtvrtí výsevu; robotuje k němu ves: Tichá 58 osedlých, 40 pluhů;
  Mniší 18 osedlých, 10 pluhů;
  Jetřichovice 17 osedlých, 8 pluhů;
  celkem 93 osedlých, mezi nimi 48 pluhů
  na pasekách: Lichnov 47 osedlých, 35 pluhů;
  Vlčovice 20 osedlých, 12 pluhů

  – dvůr prušperský, kopřivnický, rychvaldský, kozlovský: rozdělení tak, aby byly zajištěny všechny práce

- **poč. 17. stol.** – dvůr olomouckého biskupa: 95 zaměstnanců
  5 duchovních, 6 komořích, osobní komorníci, hofrychtéř, štolmistr,
  písaři biskupské kanceláře, 12 panošů, 4 lokajové, několik šlechticů,
  zaměstnanci kuchyně (i francouzský paštikář), stájníci, pradleny, uklízečky

- **Berně** – poplatky (daně) odváděné státu: většinou mimořádné (korunovace, sňatek, válka)
  - šlechta: do 1748 téměř neplatila
  - sedláci: 17. a 18. stol.: celkem 73 % ročního výnosu (J. Pekař: 40 % stát, 29 % vrchnost a 4 % církev)

- **Raabizace** – **1775:** reforma archaického robotního systému za Josefa II.

  název: po vrchním řediteli komorních statků Františkovi Antonínu Raabovi

  statky: pouze císařské velkostatky (105 pod státním dozorem), protože šlechta nesouhlasila ze šlechtických – knížete František Oldřich Kinský

  1785: pozemky přeměřeny (60% vůbec nebylo v katastrech)

  určena výměra, bonita půdy a hrubý výnos

  půda se rozdělila mezi sedláky a ti místo roboty platili rentu v penězích nebo v naturáliích

  1789: podle urbariálního patentu mělo 70 % zůstat sedlákům

  (18% vrchnost, 12% stát, 10% obecní, školské a církevní poplatky)

  – **1790:** po smrti Josefa II. zrušena nástupcem (bratr velkovévoda toskánský Leopold II.)

- **Klášterní dvory** – obdélného půdorysu s rozlohou cca 1ha
  - obehnané hradbou či zdí, 2 brány v nároží, obvodová zástavba
  - **propugnaculum:** věžovitá budova uprostřed dvora s vlastním opevněním (příkop a val)
    sídelní funkce, tj. sloužila k bydlení, v případě nouze jako útočiště
  - **sýpka:** skladování (kamenná ve dvoře Hrnčíře
  - **stáje, chlévy**
  - **obytný dům**

- **Výzkumy dvorů** – cisterciácké: Dolánky na Černokostelecku
  Hrnčíře z 1. pol. 13.–15. stol. na katastru zaniklého Jenišův Újezda na Teplicku
  Třebekov z majetků pomuckých cisterciáků
  - klášter klarisek: Rychvald u hradu Dřevíč na Rakovnicku v sz. Čechách

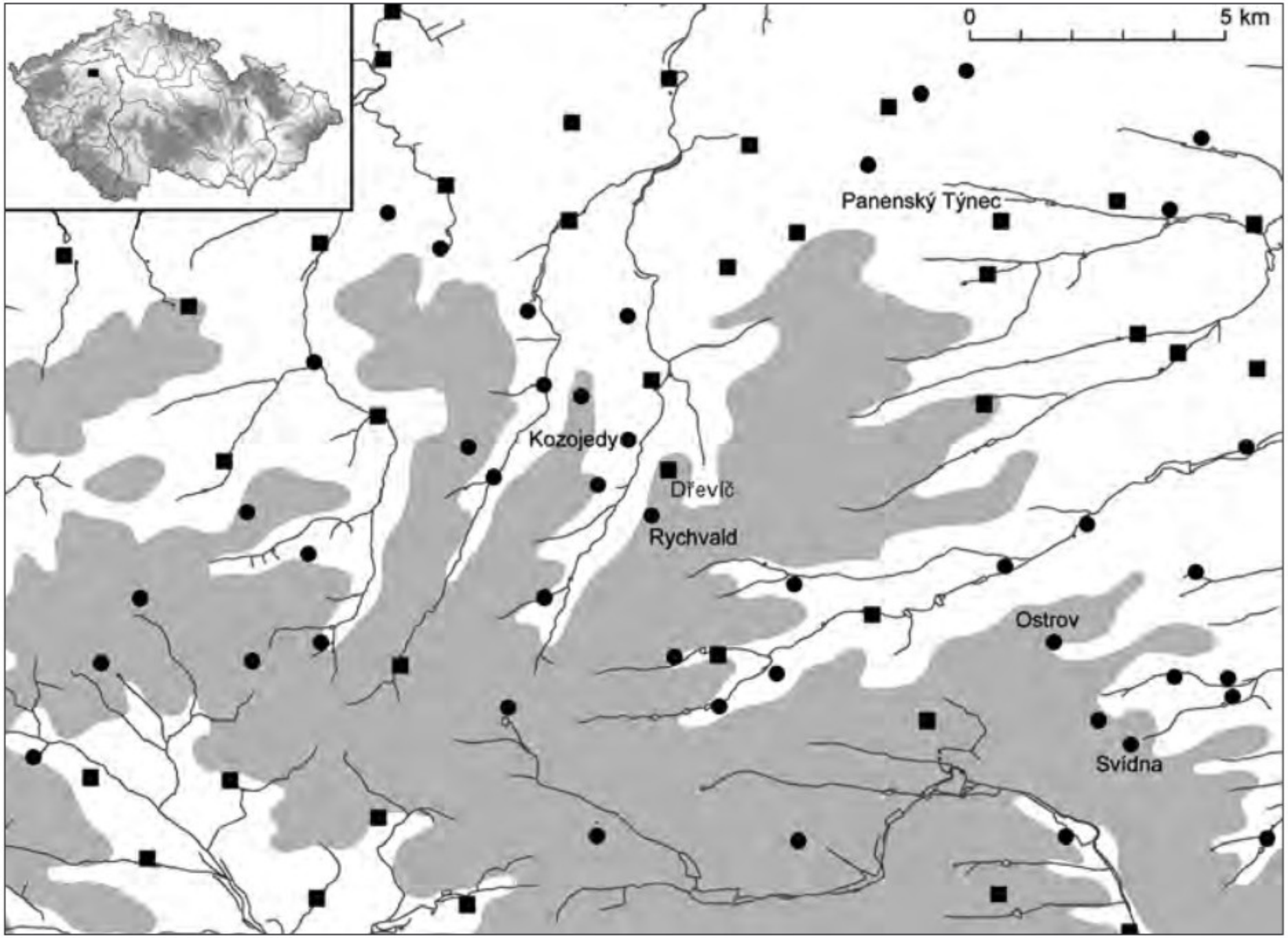

Krajinný reliéf a sídelní síť ve střední a východní části Džbánské pahorkatiny.

■ lokality z písemných nebo archeologických pramenů před r. 1200

● lokality před r. 1400

Šedě: území ve výšce 400 m.n.m. a výše

(kresba Z. Neustupný)

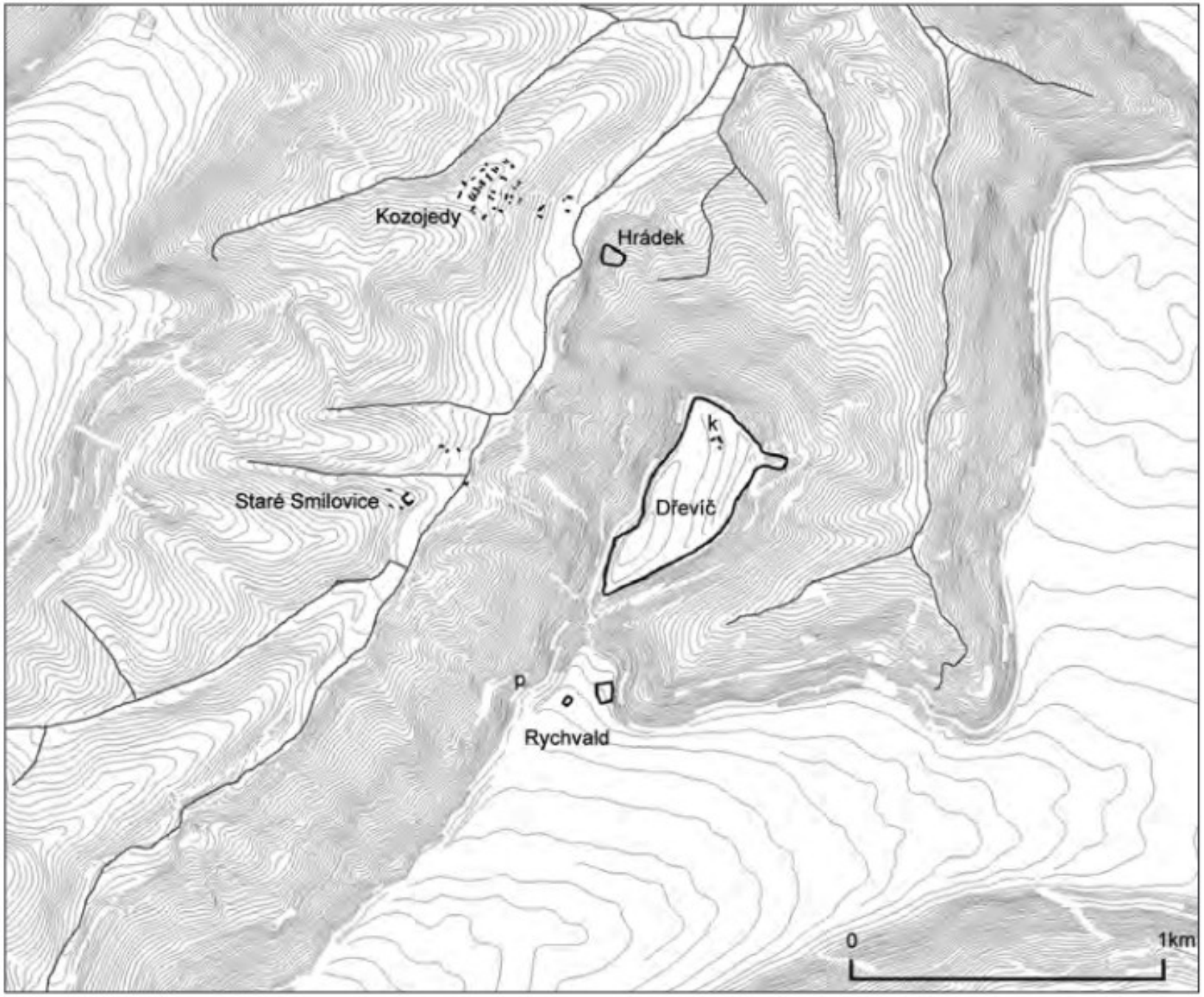

Středověkéý dvůr Rychvald

Areál raně středověkého hradu Dřevíč, vrcholně středověké opevněný „Hrádek“;

k – barokní kaple sv. Václava v prostoru raně středověkého hradu Dřevíč

p – pramen

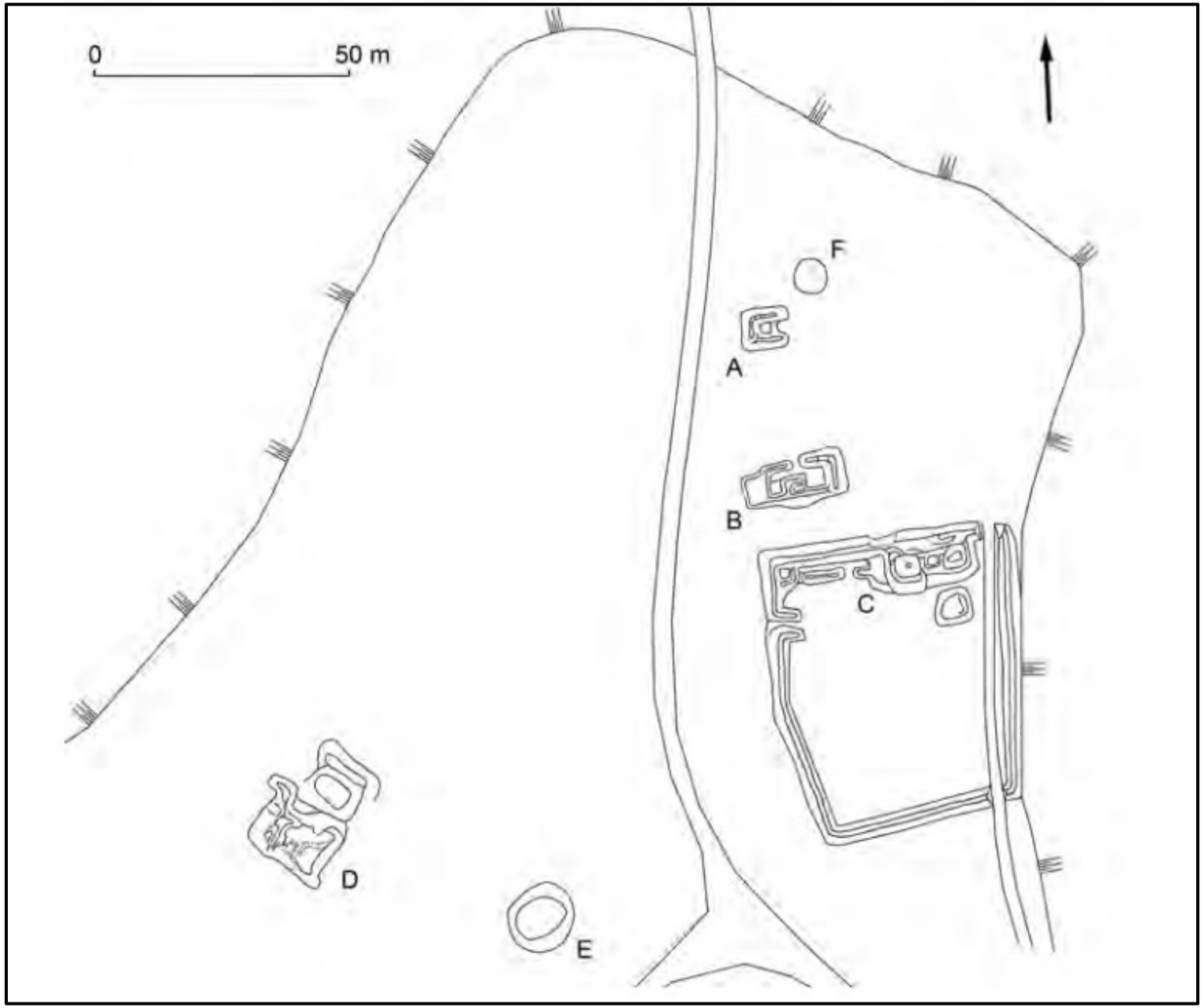

Terénní relikty zástavby zaniklého dvora Rychvald, 14.–15. století.

Půdorys – obdélný až lichoběžný
– orientovaný podle světových stran (delší osa S–J).

Ohrazení – 1 m vysokým val
– na sucho kladené zdi

Vstup – charakter koridoru

A: půdorys písmene U
B: obdélná budova
C: destrukce zástavby podél sev. zdi dvora
trojdílná obdélní budova
další čtvercovitá
D: kupa hlíny
E: kupa kamení
F: trychtýřovitá jáma (hl. ca 1,5 m, nádrž?)

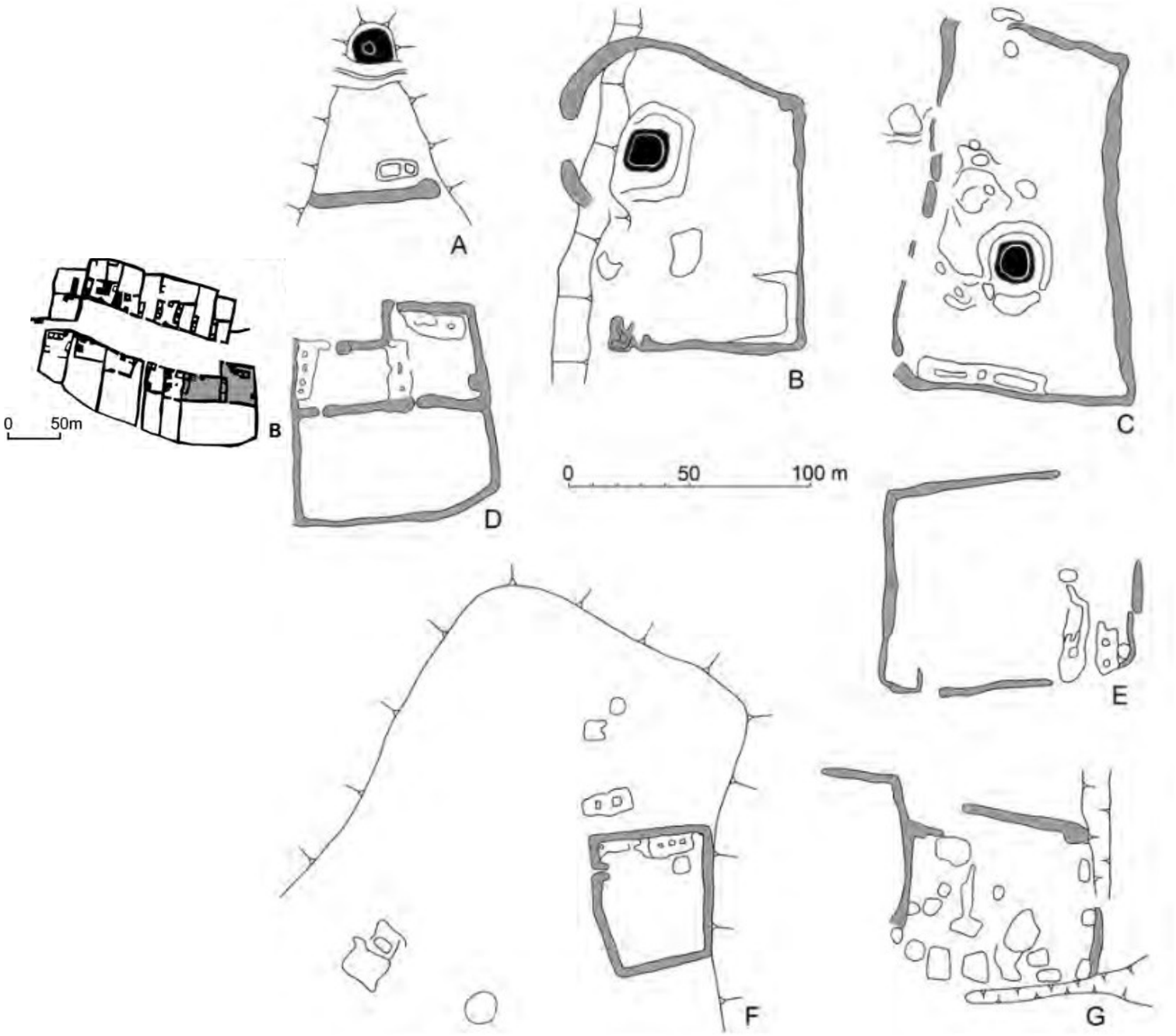

Půdorysy zaniklých hospodářských dvorů 14.–15. stol.:

A – Ostrov
B – Třebekov (70–80 x 95–120 m)
C – Džbánek (70–90 x 135–150 m)
D – Svídna na Kladensku
E – Roudnička (Mořina) na Příbramsku
F – Rychvald (45–50 x 55–60 m)
G – Dolánky na Černokostelecku

Šedě: terénní pozůstatky ohrazení hospodářských dvorů.

Černě: terénní pozůstatky kuželů (motte) opevněných jader

Městský velkostatek

- **Jaroslav Čechura** – studie o formování městského velkostatku na příkladu Č. Budějovic
  - 1985: České Budějovice – příklad vytváření městského velkostatku ve středověkých Čechách, Jihočeský sborník historický 54, 161–173.

- „**Městský velkostatek** lze charakterizovat jako většinou souvislé území, představující relativně koncentrované pozemkové vlastnictví, které má zvláštní právní postavení. Věcně se skládá z území obklopujícího město samotné (městský obvod v užším slova smyslu), tj. například předměstí a polnosti městu přímo přiměřené, případně z další nekultivované (nepřeměřené) půdy v okolí města, dále ze vsí a dvorů tvořících relativně koncentrovanou državu obklopující město. Obyvatelstvo se v hranicích tohoto území řídí městským právem a spadá pod pravomoc městských úřadů (soud, městská rada, městská obec)“ (Čechura 1985, 161–162).

- **Definice** – stabilní hospodářský útvar založený na pozemkové koncentraci půdy, která patří pozemkové vrchnosti (městu)
  - jde o výkon pozemkově vrchnostenských práv nad půdou a lidmi, nikoliv jen o majetková práva

Literatura

- J. ANDERLE – P. ROŽMBERSKÝ – V. ŠVÁBEk, 1993: Výsledy povrchového průzkumu cisterciáckých dvorů na Plzeňsku. In: Castellologica bohemica 3, Praha, 261 – 270.
- Jaroslav ČECHURA, Šlechtický podnikatelský velkostatek v předbělohorských Čechách, In: Vědecká konference k 100. výročí narození Bedřicha Mendla: prvního profesora hospodářských dějin Univerzity Karlovy 1892–1992 , Praha 1997, 145–160.
- Jaroslav ČECHURA, 1985: Klášterní velkostatek v předhusitských Čechách – základní tendence hospodářského vývoje a metodologická východiska dalšího studia, AH 10, 395 – 407.
- J. Kypta – F. Laval – Z. Neustupný – R. Šimůnek, 2012: Osamocený dvůr s opevněným sídlem v pozdním středověku: Rychvald u Dřevíče (okr. Rakovník) a jeho analogie, AR, 549-569.
- František MATĚJEK, Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přilehlému území Slezska a Polska (Studie o přeměnách na feudálním velkostatku v druhé polovině 15. a v první polovině 16. století). Praha 1959.
- Alois MÍKA, Feudální velkostatek v jižních Čechách (XIV.–XVII. stol.), Sborník historický (SH) I, 1953, 122–213.
- Václav LEDVINKA, Rozmach feudálního velkostatku, jeho strukturální proměny a role v ekonomice českých zemí v předbělohorském období, Folia Historica Bohemica (FHB) 11, 1987, 103–132.
- Václav LEDVINKA, Feudální velkostatek a poddanská města v předbělohorských Čechách. In: Česká města v 16.–18. století, Praha 1991, 95–120.
- Eduard MAUR, Český komorní velkostatek v 17. století. Příspěvek k otázce „druhého nevolnictví“ v českých zemích, AUC Philosophica et Historica LIX, Praha 1976.
- Eduard MAUR, Zemědělská výroba na pobělohorském komorním velkostatku v Čechách, In: Prameny a studie 33, Ústav vědeckotechnických informací v zemědělství, Zemědělské muzeum 33, Praha 1990, s. 3–129.
- Josef VÁLKA, Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě, Brno 1962.
- Marek VAŘEKA, Režijní velkostatek na předbělohorské Moravě. Prostějov 2018.